

แนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา ในสังคมไทยยุค 4.0*

GUIDELINES FOR ADAPTATION AND ROLE OF BUDDHIST FEMALE PRIESTS IN THAI SOCIETY 4.0 ERA

พงษ์ธรณ์ พิลึก

Pongsatorn Pilouk

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: amnuaysilpa@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ข้อคือ 1) เพื่อศึกษากำเนิดและพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษาการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 และ 3) เพื่อเสนอแนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 งานวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการสัมภาษณ์ พุทธบริษัท 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา รวม 12 รูป/คน โดยบรรยายด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่านักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลคือภิกษุณีเท่านั้น ซึ่งต้นกำเนิดของภิกษุณีเกิดจากการตั้งคำถามของพระอานนท์ต่อพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับศักยภาพภายในของมนุษย์มากกว่าความเป็นเพศหญิง จนท้ายที่สุดพระพุทธเจ้าได้ทรงอนุญาตให้มีการบวชพระนางมหาปชาบดีโคตมีเป็นภิกษุณีรูปแรกในพระพุทธศาสนา ในเรื่องการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย พบว่าในครั้งที่สมณทูตเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังสุวรรณภูมินั้นไม่ปรากฏว่ามีภิกษุณีในประวัติศาสตร์สังคมไทย ปรากฏเพียงหลักฐานว่ามีแม่ชีเท่านั้นที่มีบทบาทในสมัยอยุธยาซึ่งถือว่าการสร้างบทบาทของตนเองให้เป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธศาสนา จนมาถึงยุคปัจจุบันแม่ชีได้มีการปรับตัวและสร้างบทบาทต่อสังคมเป็นอย่างมาก แนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยยุค 4.0 ที่เสนอเพื่อการวางพื้นฐานที่แข็งแกร่งในการพัฒนาในรูปแบบที่เรียกว่า “ทวิมิติของการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยยุค 4.0” ซึ่งเป็นแนวทางให้

* Received 20 June 2020; Revised 9 August 2020; Accepted 27 August 2020

นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาสามารถปรับตัวและแสดงบทบาทที่เหมาะสมในระดับบุคคลได้ เช่นเดียวกับในระดับสังคมและชุมชน

คำสำคัญ: การปรับตัว, บทบาท, นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา และสังคมไทย ยุค 4.0

Abstract

This article has 3 objectives which are 1) to study the origin and development of Buddhist female priests 2) to study the adaptation and role of Buddhist female priests in Thai society 4.0 era, and 3) to propose the guidelines for adaptation and role of Buddhist female priests in Thai society 4.0 era. This research is a qualitative research done by studying documentaries and related research works including the interview of 4 Buddhist companies which are Bhikkhu, Bhikkhuni, Ubasok, Ubasika, totaling 12 monks / persons, by describing with descriptive analysis. The results of the research found that Buddhist female priests in the Buddhist era were only Bhikkhunis. Which the origin of Bhikkhuni arose from the question of Ananda to the Lord Buddha about the internal potential of humans over femininity. To the end, the Lord Buddha allowed the ordination of Mahapajapati Gotami to be the first Bhikkhuni in Buddhism. In regards to the adaptation and role of Buddhist female priests in Thai society it was found that the time when the priestly ambassadors propagate Buddhism to Suvarnabhumi did not appear to have Bhikkhuni occurring in the history of Thai society. It appears evidence that only the nuns played the role in the Ayutthaya period which is considered to create one's own role as part of Buddhism until the present day, the nuns have to adapt and create a great role in society. Guidelines for adaptation and role of Buddhist female priests in Thai society 4.0 era proposed to laid a strong basis to develop in the model namely, "Dual dimension of adaptation and role of Buddhist female priests In Thai society 4.0 era", which provides guidelines for the Buddhist female priests to adapt and play appropriate roles at the individual level as well as at the society and community level.

Keywords: Adaptation, Role, Buddhist Female Priests and Thai Society 4.0 Era

บทนำ

พระพุทธศาสนามีบริษัท 4 ประกอบด้วย ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา โดยพระภิกษุรูปแรกคือ อัญญาโกณฑัญญะ ภิกษุณีรูปแรกคือ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเถรี อุบาสกและอุบาสิกาผู้ถึงพระรัตนตรัยกลุ่มแรกคือ บิดาและมารดาของพระยสะ ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับบริษัท 4 คือภิกษุณีซึ่งเป็นบริษัทที่มีการถกเถียงกันมากที่สุดในพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อย้อนกลับไปดูการเกิดขึ้นของภิกษุณี จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธการขอบวชของพระนางมหาปชาบดีโคตมี แต่เมื่อพระอานนทใช้เหตุผลในการตั้งคำถามที่เกี่ยวข้องกับการบรรลุลหกรรมกับพระพุทธเจ้าว่า สตรีเมื่อออกบวชมีศักยภาพที่จะบรรลุลหกรรมได้เช่นเดียวกับบุรุษเพศใหม่ พระองค์ตรัสตอบว่าไม่ว่าจะเป็นเพศใดก็สามารถบรรลุลหกรรมได้ เมื่อเป็นอย่างนี้พระอานนทจึงขอประทานโอกาสให้สตรีได้บวชเป็นบรรพชิต (วิ.จ. (ไทย) 7/402/313 - 316) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชมีบันทึกว่าพระองค์ได้ทรงอนุญาตให้พระโอรสและพระธิดาคือพระมหินทะและพระนางสังฆมิตตาอุปสมบทเพื่อเป็นทายาทพระพุทธศาสนา และทรงส่งไปสืบทอดศาสนาที่ลังกา ภิกษุณีสงฆ์ได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วต้องมีการสร้าง "ภิกษุรูปัสสย" (วัดสำหรับภิกษุณีอยู่พำนัก) และพบว่า ภิกษุณีสงฆ์ในลังกาขาดตอนสูญสิ้นไปอย่างแน่นอนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา (เดือน คำดี, 2551)

อย่างไรก็ตาม การเรียกร้องจากกลุ่มผู้หญิงที่ต้องการบวชและได้รับการยอมรับจากชุมชนของพระพุทธศาสนาเกิดเป็นกระแสอย่างต่อเนื่อง โลกสมัยใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของกลุ่มเสรีนิยมและกลุ่มสตรีนิยม (Feminism) ที่เน้น สิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคในความเป็นมนุษย์ที่ทุกคนควรได้รับการปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกันในสังคม โดยความหมายสิทธิสตรี หมายถึง ระเบียบหรือบรรทัดฐานที่สตรีใช้ปฏิบัติเป็นสิทธิหรือเสรีภาพขั้นพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งผู้หญิงพึงมีในฐานะที่เกิดมาเป็นมนุษย์ที่มีอิสระ สามารถรับผิดชอบทั้งต่อตนเองและสังคม (จิรติ ดิงศภักย์, 2526) สังคมไทยในฐานะที่เป็นประเทศหนึ่งในประชาคมโลกและการสื่อสารด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ข้ามพรมแดนที่เป็นอาณาเขต และพรมแดนทางความคิด ปฏิเสธไม่ได้ว่าแนวคิดเหล่านี้ส่งผลต่อการรับรู้และการสร้างกระบวนการทัศนเกี่ยวกับสถานภาพบทบาท และหน้าที่ของความเป็นผู้หญิงอย่างมาก

ประเด็นนี้มีความน่าสนใจเพราะเป็นการนำเสนอภายใต้มุมมองเกี่ยวกับความเสมอภาคในความเป็นมนุษย์ที่สามารถกระตุ้นความสนใจให้ผู้คนเป็นอย่างมาก พร้อมกับภายใต้โลกเครือข่ายไร้พรมแดนที่เชื่อมต่อกันด้วยกระบวนการทัศนเสรีนิยมที่ให้ความสำคัญกับสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคในความเป็นมนุษย์ เช่นเดียวกับสังคมไทยที่เข้าสู่ยุค 4.0 โดยเน้นการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์เป็นองค์ประกอบสำคัญ ทำให้ผู้วิจัยมีความสนใจเกี่ยวกับการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยยุค 4.0 ว่าจะมีลักษณะเป็นอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษากำเนิดและพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

ยุค 4.0

3. เพื่อเสนอแนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ที่มุ่งศึกษาสถานการณ์และลักษณะเฉพาะส่วนที่เป็นจารีต ประเพณี และแนวปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยสมัยต่าง ๆ โดยเริ่มต้นตั้งแต่ยุคสุโขทัย อยุธยา รัตนโกสินทร์ จนถึงยุคปัจจุบันว่ามีลักษณะของการดำรงอยู่ของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยอย่างไร และการลงภาคสนามเพื่อเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก โดยเลือกกลุ่มเป้าหมายได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา จำนวน 12 รูป/คน โดยมีขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาลักษณะทั่วไปของจารีตปฏิบัติของพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล การกำเนิดและพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล และหลังสมัยพุทธกาล และวิเคราะห์การปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 โดยมีแหล่งข้อมูล อาทิ ตำรา บทความ และผลงานวิจัย รวมถึง บทสัมภาษณ์กลุ่มประชากรต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยกำหนดไว้ในการสัมภาษณ์ เป็นต้น

ขั้นตอนที่ 2 การอธิบายผลการวิเคราะห์ โดยการตีความ และสังเคราะห์ ประเด็นต่าง ๆ อย่างรอบด้าน เพื่อสรุปผลการวิจัยว่า การปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 จะมีลักษณะและแนวทางเป็นอย่างไร พร้อมกับการเสนอแนวทางในการปรับตัวและสร้างบทบาทที่จะเกิดขึ้นต่อไปในสังคมไทย ยุค 4.0

ผลการวิจัย

1. กำเนิดและพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา รูปแบบการดำเนินชีวิตของสตรีในสังคมร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้าย่อมไม่สามารถปฏิเสธได้ว่าอิทธิพลของชุดความคิดในศาสนาพราหมณ์ย่อมแทรกซึมอยู่ในการวิถีดำเนินชีวิตของสตรีไม่มากนัก้อย หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่มีมุมมองเกี่ยวกับสตรีประกอบด้วย 3 ด้าน ด้านที่ 1 ความเสมอภาคในการบรรลุนิพพาน ไม่ว่าจะความเป็นชายหรือความเป็นหญิงไม่มีความสำคัญ หากปฏิบัติอย่างถูกต้องย่อมสามารถบรรลุนิพพานสูงสุดได้ ด้านที่ 2 หน้าที่ความรับผิดชอบด้านครอบครัว การปฏิบัติต่อกันระหว่างเพศชาย (สามี) กับเพศหญิง (ภรรยา) ซึ่งผู้วิจัยขอเรียกว่า “การทำ

หน้าที่ระหว่างกัน” โดยการทำหน้าที่ระหว่างกันนี้ปรากฏอย่างชัดเจนในหลักธรรมทีศ 6 และความสัมพันธ์ระหว่างเพศชายและเพศหญิงที่เห็นได้อย่างชัดเจนโดยปรากฏในปัจฉิมทีศ ด้านที่ 3 ความเป็นสมาชิกของพระพุทธศาสนา เรียกว่า พุทธบริษัท 4 ประกอบด้วย 1) ภิกษุบริษัท 2) ภิกษุณีบริษัท 3) อุบาสกบริษัท 4) อุบาสิกาบริษัท

2. บทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา โดยวิเคราะห์บทบาทของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาผ่านมุมมองด้านความสัมพันธ์ 3 ด้าน คือ 1) นักบวชสตรีกับคณะสงฆ์ บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนากับคณะสงฆ์ คือ การเป็นส่วนหนึ่งของพุทธบริษัท 4 ที่ช่วยธำรงและรักษา ตลอดจนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา 2) นักบวชสตรีกับสังคม คือ การทำหน้าที่ช่วยเหลือสังคม เช่น การช่วยเหลือคนยากจน หรือ การช่วยผู้ยากไร้ให้ได้รับโอกาสในการเข้าถึงการมีคุณภาพชีวิตที่ดี และ 3) บทบาทสตรีในพระพุทธศาสนากับศาสนิก คือ การเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นกับผู้ที่ยังไม่ศรัทธา หรือ สร้างศรัทธาให้เพิ่มมากขึ้นกับผู้ที่ยังไม่ศรัทธาอยู่แล้ว เช่น การสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นกับกับเพศชาย หรือ การสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นกับกลุ่มผู้หญิงด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างศรัทธาต่อเพศสภาพเดียวกันทำให้การเข้าถึงกันและกันได้ง่ายมากยิ่งขึ้น

3. การปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 “Thailand 4.0” เป็นวิสัยทัศน์เชิงนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย หรือ โมเดลพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐบาล ภายใต้การนำของพลเอกประยุทธ์ จันทร์โอชา นายกรัฐมนตรีและหัวหน้าคณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) ทั้งนี้ แนวคิดเรื่อง “Thailand 4.0” มีความสอดคล้องและสัมพันธ์กับนโยบายยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561 – 2580) โดยประเด็นยุทธศาสตร์ชาติที่มีความสำคัญกับงานวิจัยเรื่องนี้ ประเด็นที่ 1 ยุทธศาสตร์ชาติด้านการพัฒนาและเสริมสร้างศักยภาพทรัพยากรมนุษย์ ประเด็นที่ 2 ยุทธศาสตร์ชาติด้านการสร้างโอกาสและความเสมอภาคทางสังคม

3.1 นักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาของสังคมไทยในอดีต หลังจากที่ได้พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานในดินแดนสุวรรณภูมิอย่างเด่นชัดแล้ว จะเห็นได้ว่า บทบาทในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาก็ยังเน้นอยู่ที่พระภิกษุเป็นหลัก และด้วยบริบทในขณะนั้นที่บทบาทของเพศชายเื่ออำนาจต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนามากกว่าเพศหญิง อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าสถานภาพของนักบวชสตรีสมัยกรุงศรีอยุธยาจะยังไม่ปรากฏมีหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับบทบาทของนักบวชสตรี แต่ก็ยังมีผู้หญิงที่มีบทบาทในฐานะแม่ชีที่ปรากฏเด่นชัดในพระพุทธศาสนาในสังคมสมัยอยุธยาในขณะนั้นยืนยันได้จากหลักฐานในบันทึกของ ลาลูแบร์ ซึ่งมีฐานะอัครราชทูตฝรั่งเศส และจดหมายเหตุของ นิโกลาส์ แซแวงส กล่าวถึงแม่ชีในสมัยอยุธยา

3.2 นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนายุคปัจจุบัน ผู้วิจัยแบ่งนักบวชสตรีทาง

พระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันในสังคมไทย ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ 1) แม่ชี โดยสถานภาพของแม่ชีในสังคมไทย แม้จะไม่ได้ได้รับการยอมรับโดยกฎหมายให้มีสถานภาพเป็นนักบวชก็ตาม แต่โดยการรับรู้ของผู้คนทั่วไป หรือผู้ที่ดำรงสถานภาพเป็นแม่ชีเอง เช่น แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด และ ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณม ก็ยังถือว่าเป็นนักบวชอยู่เพียงแต่อาจจะแตกต่างจากพระสงฆ์ หรือ ภิกษุณีสงฆ์ และ 2) ภิกษุณี โดยที่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาจากประเทศศรีลังกาประมาณศตวรรษที่ 18 มีพระสงฆ์จากประเทศไทยไปศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกาภายหลังกลับมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทย สถาบันภิกษุณีในอดีตนั้นขาดสูญไปนับตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 พร้อมกับสถาบันสงฆ์ที่ถูกทำลายลงและไม่สามารถสืบต่อพิธีกรรมได้ และความเคลื่อนไหวของสตรีชาวพุทธที่บวชเป็นภิกษุณียังมีอยู่ในประเทศแถบเอเชียในฝ่ายนิคายเถรวาท เช่น ศรีลังกา ส่วนประเทศจีน ได้หวนคืนสู่ปู้น เทเบต ซึ่งถือว่าเป็นฝ่ายมหายานได้รับสืบสานมาจากประเทศศรีลังกา ส่วนในประเทศไทย มีสตรีที่บวชเป็นภิกษุณี เช่น 1) ภิกษุณีวรมัย กบิลสิงห์ 3) ภิกษุณีละออ ศรีเกียรติณรงค์ 3) ภิกษุณีพัชร พงษ์พานิช 4) ภิกษุณีวราภรณ์ 5) ภิกษุณีเพ็ญพิศ กตัญญูตา 6) ภิกษุณีธัมมนันทา 7) ภิกษุณีธัมมภา และ 8) ภิกษุณีธัมมลักขณา

3.3 บทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ผู้วิจัย

นำเสนอเกี่ยวกับบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยจะพบว่ามีบทบาทที่โดดเด่นซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทหลักคือ 1) บทบาทเพื่อพัฒนาศักยภาพตนเอง ถือว่าเป็นบทบาทด้านหลักและบทบาทพื้นฐานที่นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ใช้เพื่อยึดถือเป็นแนวทาง โดยการยึดถือเป็นแนวทางนี้เพื่อให้กลุ่มของตนเกิดความรู้สึกว่าได้ทำหน้าที่การเป็นนักบวชสตรีเช่นเดียวกันกับนักบวชสตรีในสมัยพุทธกาล ซึ่งบทบาทที่ว่าเป็นคือการศึกษาศาสนธรรมวินัยเพื่อพัฒนาศักยภาพให้เกิดขึ้นกับตนเอง และถือว่าเป็นบทบาทระดับปัจเจกบุคคล พร้อมกันนี้ เมื่อมีการพัฒนาศักยภาพให้เกิดขึ้นกับตนเองแล้ว การสั่งสอนศาสนิกจึงถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่เกี่ยวข้องกันกับพระพุทธศาสนา เพราะจากการรวบรวมข้อมูลของกลุ่มนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยนั้น จะพบว่าวัตถุประสงค์ที่สำคัญและเป็นพื้นฐานของแต่ละกลุ่มคือ การนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปใช้สำหรับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีศักยภาพในการดำเนินชีวิต และการอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นอย่างมีความสงบสันติ และความสุภาพ 2) บทบาทเพื่อพัฒนาสังคม ผู้วิจัยถือว่าเป็นอีกบทบาทหนึ่งที่มีความสำคัญไม่แพ้บทบาทแรก เพราะในสถานการณ์ปัจจุบันนั้นสังคมได้เปิดกว้างในด้านความเท่าเทียมกันของมนุษย์ รวมถึงการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ขององค์กรที่เกิดขึ้นในสังคม และสิ่งสำคัญที่เป็นข้อเรียกร้องของผู้คนในสังคมที่ศรัทธาและนับถือกลุ่มนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยคือการแสดงบทบาทที่เป็นประโยชน์แก่สังคมและสร้างสังคมให้มีความเจริญก้าวหน้าทั้ง

ทางด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ ดังนั้น กิจกรรมต่าง ๆ เช่น งานด้านการศึกษา งานด้านสังคม สงเคราะห์ การรักษาและอนุรักษ์ประเพณีที่ดีงามในสังคม รวมถึงการพัฒนาชุมชน เป็นต้น จึงถือว่าเป็นช่องทางที่นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยจะได้สร้างพื้นที่ในสังคมให้ ได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น

อภิปรายผล

การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเนื้อหาและข้อสรุปเกี่ยวกับกำเนิดและพัฒนาของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา ทำที่และมุมมองของพระพุทธศาสนาที่มีต่อสตรีเพศ รวมทั้ง บทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล พร้อมกับเนื้อหาและข้อสรุปซึ่งเริ่มต้นด้วย แนวนโยบายการพัฒนาในยุคไทยแลนด์ 4.0 “Thailand 4.0” และยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี ที่มีความสอดคล้องกับการพัฒนาสังคมในทุกด้าน พร้อมกับพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาของสังคมไทยในอดีตและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน รวมถึงการปรับตัวและการสร้างบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย และการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อนำไปสู่การเสนอแนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยยุค 4.0

ประเด็นที่ 1 ความเข้าใจต่อกำเนิดและการพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา การถือกำเนิดนักบวชสตรีรูปแรกในพระพุทธศาสนาที่ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าโดยตรง คือ พระนางมหาปชาบดีโคตมีเถรี และตามมาด้วยนางสาวกียานีก 500 รูป อย่างไรก็ดี กว่าที่พระพุทธเจ้าจะทรงมีพุทธานุญาตให้สตรีเพศได้รับการอุปสมบทนั้น ไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นได้ง่าย เพราะดังที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าด้วยชุดความคิดต่าง ๆ บริบททางสังคม จารีตประเพณี และค่านิยมต่าง ๆ ของสังคมอินเดียในช่วงเวลานั้นทำให้สตรีเพศขาดโอกาสในการเข้าถึงกิจกรรมทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสาระสำคัญของแต่ละลัทธิความเชื่อและศาสนาต่าง ๆ แต่ท้ายที่สุดแล้ว เมื่อพระอานนท์ได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับศักยภาพของสตรีเพศต่อการบรรลุธรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบคำถามนี้แก่พระอานนท์ถึงศักยภาพภายในที่ไม่ได้มีการแบ่งแยกเพศในการบรรลุธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว นักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาจึงได้อุบัติขึ้นมาท่ามกลางสังคมอินเดียในขณะนั้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2546)

เมื่อมีนักบวชสตรีรูปแรกเกิดขึ้น อันเป็นการแสดงสัญลักษณ์ของรูปแบบการเป็นนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา จึงได้สร้างแรงจูงใจให้กับสตรีเพศอีกมากมายที่มีความประสงค์และมีความตั้งใจที่จะหาทางพ้นทุกข์ที่พวกเขาได้รับรู้ด้วยประสบการณ์ของตนเอง ทั้งนี้ มูลเหตุและแรงจูงใจในความต้องการอุปสมบทนั้น ประกอบด้วยมูลเหตุ 3 ประการ คือ 1) เพราะเบื่อหน่ายชีวิตคฤหัสถ์ ซึ่งประเด็นความเบื่อหน่ายในชีวิตคฤหัสถ์นั้นไม่ได้เกี่ยวข้อง

กับสถานภาพการเป็นอยู่ในสังคม เช่น ความยากจน หรือ ความร่ำรวยแต่อย่างใด เป็นเรื่องของความต้องการความสงบทางจิตใจ หรือการมีความต้องการพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง 2) เพราะปัญหาชีวิตครอบครัว เป็นมูลเหตุจูงใจที่เกิดขึ้นจากปัจจัยแวดล้อมภายนอกจนส่งผลกระทบทางจิตใจให้เกิดความรู้สึกท้อแท้และสิ้นหวังจึงหาทางออกให้กับชีวิตด้วยการออกบวช กรณีนี้เช่น นางกิสาคอที่มีเสียลูกอันเป็นที่รัก หรือปฏาจาเถรี เป็นต้น 3) เพราะแรงจูงใจอย่างอื่น มูลเหตุที่เกิดจากความศรัทธาต่อชีวิตของนักบวช เช่นการได้เห็นภิกษุณีที่เป็นเพศเดียวกัน หรือการได้พบเห็นพระภิกษุและได้ฟังพระธรรม (พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุลสลจิตโต), 2540)

ประวัติศาสตร์และพัฒนาการของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา โดยในงานวิจัยเรื่องนี้สรุปความหมายไว้ที่ ภิกษุณี และ แม่ชี อันหมายถึง บุคคลที่เปลี่ยนสถานภาพจากผู้ที่ครองเรือน หรือ บุคคลทั่วไปมาเป็นผู้ถือหลักปฏิบัติด้วยระเบียบและวินัยอีกรูปแบบหนึ่งคือ ศีล 8 ศีล 10 ศีล 227 ศีล 311 อย่างไรก็ตาม นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงนั้นมีความสัมพันธ์ที่สำคัญ 3 ด้านคือ 1) นักบวชสตรีกับความสัมพันธ์กับโครงสร้างของคณะสงฆ์ 2) ความสัมพันธ์กับสังคม และ 3) ความสัมพันธ์กับศาสนิกชน ทั้งนี้ ความสัมพันธ์ทั้งสามด้านที่กล่าวถึงนี้จะนำไปสู่การปรับตัวและสร้างบทบาทให้กับนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี โดยบทบาทของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาในอดีตมีลักษณะเด่นคือ 1) การเผยแผ่พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นบทบาทหลักอันดับแรกที่นักบวชสตรีได้สร้างขึ้นซึ่งถือว่าเมื่อตนเองได้รับประโยชน์คำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว จึงต้องการที่จะให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์ด้วยเช่นกัน ดังนั้น ความต้องการให้ผู้อื่นได้รับประโยชน์นี้ถือว่าเป็นบทบาทในการเผยแผ่ไปด้วยในตัว 2) บทบาทด้านการสังคมสงเคราะห์ เช่น ด้านการศึกษา ด้านการช่วยเหลือสังคม เป็นต้น (พระมหากล ภาวโร (มิ่งคำมี), 2550)

ประเด็นที่ 2 ความเข้าใจต่อการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา สังคมไทยยุค 4.0 “Thailand 4.0” เป็นวิสัยทัศน์เชิงนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทย หรือ โมเดลพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐบาล พร้อมกับการนำเสนอยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี (พ.ศ. 2561 – 2580) เข้ามาร่วมในการพัฒนาประเทศด้วยซึ่งมีประเด็นที่สำคัญที่มีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินงานทางด้านพระพุทธศาสนา โดยมีสถาบันพระพุทธศาสนาในสังคมไทยเป็นผู้รับนโยบายเพื่อนำไปสู่การลงมือปฏิบัติ ซึ่งก็คือ การพัฒนาด้านศักยภาพของทรัพยากรมนุษย์ และ การสร้างโอกาสความเสมอภาคและความเท่าเทียมกันทางสังคม โดยทั้งสองประเด็นนี้มีความเกี่ยวข้องกับการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 ที่จะต้องเรียนรู้และตอบโต้ท่อนโยบายดังกล่าวพร้อมกันนั้นเพื่อเป็นการสร้างความมั่นคงและสร้างความเชื่อมั่นต่อนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2546)

พัฒนาการของภิกษุณีไม่ได้มีปรากฏในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสังคมสุโขทัย หรือ สังคมอยุธยาแต่อย่างใด แต่มีนักบวชสตรีอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เกิดขึ้นมาในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสังคมไทย ซึ่งก็คือ “นางชี” และเป็นที่น่าสนใจว่า แคว้นจันทราขบุรี เพชรบุรี นครปฐม สตรีจะนิยมบวชชีกันมาก พัฒนาการของคำเรียก “นางชี” ได้ถูกเรียกใหม่ว่า “แม่ชี” และได้รับการยอมรับจากสังคมโดยถือว่าเป็นนักบวชสตรี (ประคอง สิงหนาทนิตริภักษ์, 2516) เมื่อมีนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในสังคมไทยแล้ว สิ่งที่มีความสำคัญมากกว่า การจะได้รับการยอมรับอย่างถูกต้องกฎหมายก็คือ การดำรงอยู่ของกลุ่มและการตอบคำถามของผู้คนในสังคมว่าทำอะไรบ้างให้กับสังคมที่ดำรงอยู่ เพราะผู้คนในสังคมสามารถที่จะตั้งคำถามได้เพราะกลุ่มคนเหล่านี้อาศัยความศรัทธาของศาสนิกเป็นหลัก (ปรีชา ช่างขวัญยืน, 2559) ทั้งนี้ คำถามเหล่านี้ไม่ต้องรอให้กลุ่มนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาตอบแต่ได้มีการปฏิบัติและดำเนินกิจกรรมของกลุ่มให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรม เช่น กลุ่มของเสถียรธรรมสถาน ที่ดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ มากมาย เช่น การพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมของมนุษย์ด้วยการนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามาเป็นเครื่องมือร่วมกับหลักการสากลของสังคม หรือ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ฯลฯ โรงเรียนธรรมจารินีที่เป็นโรงเรียนขยายโอกาสทางการศึกษาแก่เยาวชนที่เป็นเด็กผู้หญิงที่ได้รับผลกระทบจากการถูกทำร้ายร่างกาย ความรุนแรงในครอบครัว รวมถึง การสร้างอาชีพในด้านต่าง ๆ และ สถาบันแม่ชีไทยฯ ที่เน้นความสำคัญไปที่การนำหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อเป็นส่วนหนึ่งในการลดปัญหาทางสังคม เป็นต้น (พระสมรรถชัย มั่งคั่ง, 2552)

ประเด็นที่ 3 ความเข้าใจต่อแนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์และวิเคราะห์จากคำสัมภาษณ์จะพบว่า มีการยอมรับในระดับปรากฏการณ์ คือการยอมรับในความมีอยู่จริงของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาว่าสังคมไทยไม่สามารถปฏิเสธกลุ่มคนเหล่านี้ได้ และเมื่อไม่สามารถปฏิเสธความมีอยู่จริงของกลุ่มคนเหล่านี้ ดังนั้น คำถามที่สำคัญที่จะตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็คือ ความคาดหวังในการตอบโจทย์การมีอยู่ คือคำถามที่ว่า “นักบวชสตรีเหล่านี้จะเป็นประโยชน์แก่สังคม หรือ ทำประโยชน์ให้สังคมได้มากน้อยแค่ไหน” ซึ่งในความเห็นของผู้วิจัยแล้วถือว่าเป็นการตั้งคำถามที่สำคัญอย่างมาก เพราะการอยู่ร่วมกันในสังคมของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลแต่ละสถานภาพนั้นสิ่งที่จะต้องจะมีคำตอบให้กับตนเองและกลุ่มก็คือ “ควรทำอะไรให้เป็นประโยชน์กับสังคม” ซึ่งเมื่อศึกษาผ่านประวัติศาสตร์พัฒนาการของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาที่เริ่มต้นจากภิกษุณีรูปแรกที่เกิดขึ้นนั้นมีวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนต่อการเข้ามาบวช และต่อจากนั้นวัตถุประสงค์หลักก็ยังคงอยู่ แต่สิ่งที่เพิ่มเติมเข้ามาคือประโยชน์ที่เป็นผลพลอยได้จากการเข้ามาบวช การตอบคำถามที่เป็นความคาดหวังของสังคมคือการสร้างบทบาทของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนา (พลเผ่า เพ็งวิภาศ, 2561) โดยบทสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยวิเคราะห์จาก ภิกษุ ภิกษุณี

อุบาสก อุบาสิกา ได้มีการนำเสนอบุคคลตัวอย่างของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาในสังคมไทยที่ได้สร้างบทบาทให้กับผู้คนในสังคมยอมรับทั้งการปฏิบัติตัวในระดับปัจเจกบุคคล และการดำเนินกิจกรรมที่สร้างประโยชน์แก่สังคม เช่น แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด ผศ. ดร.แม่ชี กฤษณา รักษาโหม นอกจากนี้ยังมีอุบาสิกาที่ไม่ถือว่าเป็นนักบวชแต่มีวัตรปฏิบัติดี เช่น คุณแม่จันดี โลหิตดี คุณแม่สิริ กรินชัย เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทในการสอนปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียงในสังคมไทย สำหรับภิกษุณีผู้มีบทบาทสำคัญ คือ ภิกษุณีธัมมันทา (มูลนิธิพุทธสาวิกา, 2563)

องค์ความรู้ใหม่

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ สังเคราะห์ แล้วสามารถนำมาสร้างรูปแบบการปรับตัวและการสร้างบทบาทของนักบวชสตรีในพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 ซึ่งได้รูปแบบที่ผู้วิจัยเรียกว่า “ทวิมิติของการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0”

ทวิมิติการปรับตัวและบทบาทของ
นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาใน
สังคมไทย ยุค 4.0 ประกอบด้วย

1. มิติที่ 1 ระดับปัจเจกบุคคล
2. มิติที่ 2 ระดับความสัมพันธ์กับสังคม

MODEL : IRS

ภาพที่ 1 ทวิมิติของการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรี
ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0

สรุป/ข้อเสนอแนะ

การวิเคราะห์ทิศทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาทางสังคมไทย ยุค 4.0 โดยผู้วิจัยได้รูปแบบที่เรียกว่า “ทวิมิติการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0” โดยสรุปได้ดังนี้ 1) มิติระดับปัจเจกบุคคล (Individual) ให้ความสำคัญลำดับแรกกับการพัฒนาศักยภาพภายในเป็นการเข้าใจความมุ่งหมายที่แท้จริงของการเข้ามาเป็นนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา พร้อมกับ ด้านการศึกษาหาความรู้ทั้งทางโลกตามระบบการศึกษาที่กำหนดไว้ (คตฺโลก) และทางธรรมคือการเรียนรู้และฝึกฝนปฏิบัติด้านวิปัสสนากรรมฐาน (คตฺธรรม) และการเข้าใจความเป็นไปทางด้านความรู้สึกนึกคิดของผู้คนในสังคมที่เกี่ยวข้องกับสถานภาพของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา และ

เข้าใจบริบทสังคมด้านต่าง ๆ เช่น วัฒนธรรม ประเพณี และกฎหมายเกี่ยวข้องต่าง ๆ 2) มิติระดับความสัมพันธ์กับสังคม (Relation and Social) ถือว่ามีความสำคัญเป็นอย่างมากในการรับรู้ต่อการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา เพราะแนวคิดเรื่องความรับผิดชอบต่อสังคมคือคำถามท้าทายนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาที่จะต้องตอบด้วยการดำเนินกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมให้เกิดขึ้น ซึ่งมิติด้านสังคมสงเคราะห์ถือว่าการดำเนินกิจกรรมแบบต่าง ๆ มาอย่างต่อเนื่อง โดยผู้วิจัยได้เพิ่มเติมด้านการพยาบาลและการสาธารณสุขสำหรับนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา กับด้านการเสนอทางออกในการช่วยแก้ปัญหาและยกระดับสังคมให้ดีขึ้น ประการสุดท้ายคือ การให้ความร่วมมือและสนับสนุนต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้ทันเวลา เช่น กรณีการแพร่ระบาดเชื้อไวรัสโควิด - 19 นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 ควรมีการดำเนินกิจกรรมในด้านการร่วมมือและสนับสนุน

ดังนั้น มิติระดับปัจเจกบุคคลกับมิติระดับความสัมพันธ์กับสังคมจึงมีความสอดคล้องกับรูปแบบและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลด้วย ทั้งนี้ จะต้องเป็นไปตามหลักประโยชน์ 3 ในพระพุทธศาสนาจึงจะถือว่าเป็นการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 อย่างแท้จริง

แนวทางการปรับตัวและบทบาทของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 ถือว่าเป็นอีกข้อเสนอหนึ่งที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ไว้ภายใต้พระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 โดยมีข้อเสนอไว้ 2 ระดับคือ 1) ข้อเสนอแนะระดับปัจเจกบุคคล การให้ความสำคัญกับการพัฒนาศักยภาพของนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาควรจะมีการศึกษาตามระบบที่มีอยู่ในสังคมไทย เพื่อเป็นการรู้เท่าทันกระแสความคิดหรือทัศนคติของผู้คนในสังคม รวมถึงความเป็นไปของสถานการณ์ของสังคมโลกที่เกิดขึ้น และการเรียนรู้หลักการและวิธีการที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะหลักปฏิบัติอันเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตของพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ยุค 4.0 จะต้องเรียนรู้การศึกษาทั้งสองรูปแบบเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตระดับปัจเจกเพื่อที่จะนำไปสู่การตอบสนองต่อองค์กรหรือสังคมได้อย่างตรงประเด็นและเกิดประโยชน์อย่างสูงสุด 2) ข้อเสนอแนะระดับองค์กร เมื่อนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาทางสังคมไทย ยุค 4.0 มีการพัฒนาศักยภาพระดับปัจเจกแล้วสิ่งสำคัญที่จะเป็นโจทย์ต่อไปสำหรับกลุ่มนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา คือ การจะอย่างไรให้กับผู้คนในสังคมที่มีความศรัทธาต่อนักบวชสตรีได้รับประโยชน์จากศรัทธาเหล่านี้ ดังนั้น การเข้าร่วมกับองค์กรที่มีอยู่เดิมเช่น สถาบันแม่ชีไทยฯ โรงเรียนธรรมจาริณี หรือเสถียรธรรมสถาน เป็นต้น หรือองค์กรที่นักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนาต้องการที่จะสร้างขึ้น เช่น การมีสถานพยาบาลสำหรับนักบวชสตรีทางพระพุทธศาสนา ย่อมจะนำมาซึ่งการสร้างประสิทธิภาพให้แก่องค์กรเหล่านี้ให้มีความเจริญก้าวหน้าและทำประโยชน์ให้กับสังคมได้อย่างสูงสุด

เอกสารอ้างอิง

- จิรติ ดิงศภักดิ์. (2526). สิทธิสตรี ปลดปล่อยสตรีเพศหรือเป็นหนึ่งในบรรดาเฟมินิสต์. สตรีทัศน์, 1(1), 1-8.
- เดือน คำดี. (2551). การรื้อฟื้นภิกษุณีสงฆ์ของฝ่ายเถรวาท. วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 15(3), 5-80.
- ประคอง สิงหนาทนิตีรักษ์. (2516). บทบาทแม่ชีในการพัฒนาสังคม. ใน รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2559). สตรีในคัมภีร์ตะวันออก. ใน โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ. คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2546). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม.
- พระมหากล ถาวโร (มิ่งคำมี). (2550). การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของสตรีในพระพุทธศาสนา: ศึกษาเฉพาะกรณีบทบาทของสตรีในสังคมไทยปัจจุบัน. ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุลสลจิตโต). (2540). สตรีในพระพุทธศาสนา. ใน รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสมรรถชัย มั่งคั่งมี. (2552). รูปแบบการจัดการองค์กรการปกครองคณะสงฆ์ไทย. ใน รายงานการวิจัย. มหาวิทยาลัยศรีปทุม.
- พลเฒ่า เพ็งวิภาศ. (2561). การวิเคราะห์บทบาทของภิกษุณีในพระพุทธศาสนา. ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธปรัชญา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิพุทธสาวิกา. (2563). ประวัติพระภิกษุณีธัมมันทา. เรียกใช้เมื่อ 20 เมษายน 2563 จาก https://www.thaibhikkhunis.org/thai2556/index_option_com_content_view_article_id_29_itemid_11.html